

MƏTNİ BAĞLAYAN FORMAL VASİTƏLƏRİN ROLU

Mətn bir-birilərinə əlaqəli və ardıcıl şəkildə bağlanmış cümlələrin bir məna bütövlüyü yaratması ilə meydana gələn, müəyyən bir ünsiyyət məqsədi daşıyan, başı və sonu müəyyən prinsiplərə uyğunlaşan, linqvistikanın həcmcə ən böyük vahididir. Mətn cümlələrdən əmələ gəlir. Cümlə, müəyyən bir hissi, fikri, vəziyyəti, hadisəni əks etdirən söz və ya ifadələr məcmusudur. Bu söz məcmusu qrammatik cəhətdən doğru və əksiksiz olmalıdır. Cümlələr müəyyən bir kontekst içində olmasalar da mənaları vardır. Cümlələr işlədikləri kontekstə görə müxtəlif mənalar qazana bilərlər. Cümlə qrammatikanın bir vahidi olaraq sintatik cəhətdən təhlil edilsə də, mətn formal ünsiyyət funksiyasına görə dinamik bir proses kimi dəyərləndirilir. Mətn müəyyən bir ünsiyyət dəyəri olan, başı və sonu qapalı bir quruluşa malik, ardıcılığa, mənalı əlaqəsinə sahib, sözlü və ya şifahi formada meydana gələn sintatik bütövdür.

Mətn Dilçiliyi mətni struktur və semantik bütövlük baxımından dəyərləndirərək mətni əmələ gətirən təməl ünsürləri hər cəhətdən açıqlayan yeni bir yanaşmadır. Semantika və Ritorika məna gücünə daha çox diqqət edərkən, Mətn Dilçiliyi bir elm kimi bu ifadələrin bir-biri ilə bağlılığını və aktuallığını ortaya qoyur.

Mətn Dilçiliyi müasir dövrdə mətn təhlilində ən çox istifadə olunan metodlardan biri kimi qarşımıza çıxır. Mətn Dilçiliyi mətni əmələ gətirən meyarlardan bəlkə də, ən əhəmiyyətli olan əlaqəlilik və ardıcılıq prinsipləri baxımından dəyərləndirərək mətni struktur baxımından təhlil edir.

Mətnlər sözlər, sözlərə əlavə edilən şəkilçilər və onların əmələ gətirdiyi cümlələrdən ibarətdir. Bu ünsürlər bir araya gələrək bir-birini tamamlayır və mənalı söz qrupları yaradırlar. Şəkilçilərin, sözlərin və söz qruplarının bir-biriylə olan əlaqələrini doğru şəkildə qurmaq, mətni əhatə edən mövzunu sağlam formada ifadə etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu əlaqənin inşa edilməsini təmin edən prinsipə əlaqəlilik prinsipi deyilir. Bu prinsip mətndə cümlələr və cümlənin tərkibi hissələri arasında olan əlaqəni ifadə və təmin edir.

Mətn komponentləri arasında semantik münasibətlərin daşıyıcıları olan formal əlaqə vasitələrinə özündə qrammatik, semantik və praqmatik xüsusiyyətləri cəmləşdirən və dərk edilən kommunikativ vahid - mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində baxılır [1, s. 30]. Formal əlaqə vasitələri mətndəki bir komponent ilə o mətnin anlaşılmasında önəmli olan digər bir komponent arasındakı əlaqəni ifadə edir. Məna baxımından bir-birinə bağlı olan iki komponent mətnin ümumi kontekstinə təsir göstərir. Formal əlaqə vasitələri iki əsas funksiya: mətnyaradıcı və qrammatik funksiya üzrə realizə olunur.

Azərbaycan dilində mətnin məntiqi-semantik tamlığını əmələ gətirən formal vasitələrdən zərflər, əvəzlilər, bağlayıcılar, leksik təkrarlar, ellipsis hadisəsi və s. kimi qeyd etmək olar [1, s. 31]. Mətnyaradıcı funksiyayı yerinə yetirən formal vasitələri söz qrupları başlığı altında dəyərləndirmək də mümkündür. Mətnin strukturuna kiçik elementlər üzrə baxıldıqda söz vahidlərinin yaratdığı əlaqə sayəsində mətnin ümumi formalaşmasına imkan verən əsas amillər olduğunu görürük. Mətnin məzmun və struktur baxımından əlaqəliliyinin və ardıcılığının təmin edilməsi üçün sözlərin ümumi bütönlüyü qoruyacaq şəkildə seçilməsi və sıralanması gərəkdir. Mətnə əlavə olunan hər yeni söz, mətnə əvvəlki sözlərin yaratdığı informativ məzmununda dəstək alır və eyni zamanda özü mətnə yeni bir informasiya qatır. Mətndəki söz və onların yaratdığı qrupların əlaqəliyini aşağıdakı maddələrlə açıqlamaq olar:

Təkrarlanma - eyni mətnə təkrar edilmiş sözlərdir. Təkrarlama mətnə əlaqəni təmin edən ən vacib elementlər arasındadır. Qrammatik müstəvidə cümlə daxilində əlaqə yaradaraq mətnin məzmun baxımından anlaşılıqlığını təmin edir. Təkrarlar vacibliyi ifadə etmək, bir fikirdə ısrarlılığı bildirmək, müəyyən bir istəyi təsdiq etmək məqsədilə yaxud, gözlənilməyən bir vəziyyətlə qarşılaşdıqda nitqin kəsilməməsi üçün istifadə olunur. Eyni sözlərin mətnə təkrarlanmasına aşağıdakı nümunəni göstərmək olar:

“Şiddətli **qar** yağışı bütün ölkəni təsiri altına aldı. Şimal bölgəsində artan **qar** yağışı səbəbiylə, bir çox ucqar kənd yolu bağlandı. Magistral yollarda **qar** təmizləmə işlərinə başlandı.”

Ellipsis hadisəsi – bir cümlədə bir ya da birdən çox elementin silinməsi nəticəsində gərçəkləşən, lakin cümlənin daxilindəki məntiqi mənanın dəyişməsinə səbəb olmayan, eyni zamanda ədəbi bir sənət funksiyasını yerinə yetirən hadisədir. Mətnin keyfiyyətini artıran bir mexanizm olan ellipsis mətnin içində bir anlayışın məna itkisinə yol verməyəcək şəkildə ataraq həmin anlayışı ifadə etməkdir. Ellipsis anlaşılıqlı cümlə işlətmə formasıdır. Məsələn,

“Ana: Bu axşam dərs oxumayacaqsan?”

Uşaq: (bu axşam dərs) Oxuyacağam”.

Bu nümunədə ellipsis istifadə olunmuşdur. İkinci cümlədə istifadə olunmayan “bu axşam dərs” sözləri cümləyə istənilən vaxt əlavə oluna bilər. Göründüyü kimi məntiqi məna qorunub saxlanılmışdır. Xüsusilə, şifahi nitqdə ünsiyyət üçün gərəksiz olan sözlər atılaraq ifadə olunması istənilən mənanı əsas diqqət yönəldilir.

Əvəzetmə- Mətn daxilində bağlama vasitələrindən biri olan əvəzetmə mətnin içində yer alan bir ad, hərəkət ya da cümlə kimi hər hansı bir komponentin yerinə başqa bir komponentin istifadə olunması hadisəsidir. Əvəzetmə daha çox söz və söz birləşmələri arasında yerinə yetirilən formal bir dəyişiklikdir.

Əvəzetmə dəyişdirilən ünsürə bağlı olaraq ad bildirən sözlərə, hərəkət bildirən sözlərə və ya cümlələrə aid ola bilər. Məsələn,

“A: Çiçəkli donu yoxsa digərini istəyirsən?”

⁶⁷ BDU-nun magistrantı

B: Fərq etmir, **birini** götür”.

Bu nümunədə görüldüyü kimi “digəri” qeyri-müəyyən ismi “çiçəkli don”-dan başqa bir donu ifadə etmək məqsədilə əvəz edilmişdir. Nümunədəki, “biri” sözü isə “donlardan hər hansını birini” mənasını ifadə etmək məqsədiylə əvəz olunmuşdur.

Bir xəbər mətni xüsusiyyəti daşıyan nümunədə “qar” sözü vacib bir informasiyanı ötürmək məqsədiylə təkrarlamaqdan istifadə olunmuşdur.

Yaxın mənalı və ya sinonim sözlərin istifadəsi- mətn içərisində axıcılığı təmin etmək üçün sözlərin təkrarlanmasından başqa, mətnin növünə uyğun olaraq sinonim və ya yaxın mənalı sözlərin istifadəsi də mətnin keyfiyyətini artırmağa kömək edir. Məs: “**Ağıllı** uşaqları sevirəm. **Dərrakəli** olduqları gözlərindən bilinir.” Verilən nümunədə “ağıllı” sözünə yaxın olan “dərrakəli” sözü istifadə olunaraq cümlələr arası əlaqə yaradılmışdır.

Bağlayıcılar- iki və ya daha çox leksik izotop arasında əlaqə yaradan qrammatik göstərici deyildir. Mətn daxilindəki hadisə və situasiyalar arasında əlaqə bu bağlayıcılar vasitəsilə gərgəkləşdirilə bilər. Bağlayıcılar mətnin kiçik ölçülü strukturunda ardıcıl sözlər arasındakı mənə əlaqələrinin oxuyucu və ya dinləyici tərəfindən aydın şəkildə başa düşülməsini təmin edən müəyyənədiçi komponentlərdir. Bu vəzifələri ilə ardıcıl sözlər arasında birləşmə yerlərini işarə edir və birləşmənin nəticəsində ortaya çıxan kiçik ölçülü mənə əlaqəsinin yaranmasında rol oynayır. Bu vahidlərin formal və leksik cəhətdən müəyyən funksiyaları vardır: mətnədəki söz birləşmələri, cümlə, abzas və ya mətnin digər hissələrini əmələ gətirən bütün ifadələrdəki fərqli mühakimələri bir-birinə qrammatik cəhətdən bağlayır və eyni zamanda ardıcılığı təmin edərək müəyyənədiçi funksiyaları yerinə yetirir.

Mətnədəki söz, söz birləşmələri və cümlələr kimi dil vahidləri arasında əlaqə yaradan bağlayıcıların bir sıra növləri vardır:

Birləşdirmə bağlayıcıları – və, ilə, Qarşılaşdırma bağlayıcıları-amma, ancaq, lakin, halbuki, fəqət.

Aydınlaşdırma bağlayıcıları – məsələn, eyni zamanda, əslində, buna rəğmən, sadəcə, onun yerinə, ən azından və s.

Səbəb bağlayıcıları – bu səbəblə, bundan ötrü, çünki, bu səbəbdən, nəticə olaraq, bu halda, əks halda, onun üçün, ona görə ki və s.,

Zaman bağlayıcıları (qoşma) – sonra, eyni anda, ilk öncə, daha sonra, əvvəlcə, az sonra, gələn dəfə, gələn səfər, başqa zaman, bu arada, indiyə qədər, nəhayət və s. kimi sadalamaq olar.

Göründüyü kimi, bağlayıcılar mətnin içində bu funksiyaları ilə qarşılıq və açıqlama kimi “birləşdirmə, aydınlaşdırma, zaman bildirmə, səbəb göstərmə” kimi bir sıra müəyyənədiçi vəzifəni yerinə yetirirlər.

Da, də bağlayıcısı da mətnlərdə çox işlənən formal-qrammatik göstəricilərdəndir. Bu bağlayıcıların köməyi ilə mətnədə zəncirvari fikirlər ardıcıl şəkildə davam etdirilir [1, s. 31]. Birləşdirmə əlaqəli mürəkkəb vahidlər mürəkkəb konstruksiyalarda eynicinsli hadisələrin eyni zamanda və ya ardıcılıqla baş verdiyi ifadə olunur [1, s. 31].

Qrammatik əlaqəni mətn daxilində yaradan formal vasitə kimi zaman qavramı çıxış edir. Söz sırası içində hadisələrin davamlılığı, hərəkət sözləri ilə bağlı olan zaman anlayışı informasiyanın mətn vasitəsilə ötürülməsini təmin edir. Digər deyimlə, hadisələrin davamlılığın abzas daxilində zamanı ifadə edən vahidlərin bir-biriylə uyğun şəkildə sıralanması və cümlələri mənalandıran hərəkət bildirən sözlərin zaman uyğunluğu ilə bağlıdır. Mətn daxilində müxtəlif zamanlara aid məlumatlar ardıcıl şəkildə cümlələr vasitəsilə əks etdirilir. Ötürülməsi nəzərdə tutulan informasiyalar arasındakı əlaqə əvvəl və sonralıq baxımından sıralanır. Bu yolla, mətnədə yer verilən insanların, əşyaların vəziyyətləri, məkanı, zamanı barəsində məlumatların oxuyucu və dinləyici tərəfindən məntiqli şəkildə başa düşülməsi təmin edilir.

Zaman şəkilçiləri formal olaraq eyni olduqları halda tərkibində olduqları mətnin növünə görə funksiya müxtəlifliyi nümayiş etdirə bilərlər. Məsələn, real həyatda keçmişdə baş verən bir hadisəni danışarkən “di” keçmiş zamanla, bir hekayədə istifadə edilən “di” keçmiş zamanı formal olaraq oxşar olsalar da, yerinə yetirdikləri funksiya baxımından fərqlidirlər. Keçmişdəki bir hadisəni ötürərərlən istifadə olunan “di” şəkilçisi yaşanmış, bitmiş bir prosesi işarə edir. Ancaq yazılı bir mətni oxuyarkən “di” şəkilçisi bir danışanın uydurduğu və ya yaşadığı hadisələri sanki indi baş vermiş kimi oxucuya hiss etdirir. Bu da hekayə mətnlərinin bir göstəricisi kimi çıxış edir.

Bir cümlədə 2 fərqli zaman aşımı təsvir oluna bilər. Məsələn, “Mən dərs danışarkən zəng çalındı” cümləsində “dərs danışmaq” arxa planda davam edən bir hadisənin bitmədiyini göstərərək, “zəng çalındı” bir dəfə gərəkləşən, qısa və bitmiş hadisəni ifadə edir. Bir cümlədə iki fərqli zaman ifadə oluna bildiyi kimi, mətn daxilində də müxtəlif zamanları işarə edən məlumatlar təsvir oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayeva M.Ə. Mətn komponentləri arasında zaman əlaqəsi, (humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal) 2019, №1 (2)
2. Novruzova N.S. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr. mütəhizələr. problemlər. Bakı, 2015. 258 s.

İnternet resursları

3. <https://www.as-journal.edu.az/>
4. [http://www.anl.az/down/meqale/elmi_ish/2019/01/60\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/elmi_ish/2019/01/60(meqale).pdf)

Açar sözlər: Dilçilik, dil, formal, əlaqə, mətn, vasitə, ünsiyyət, ardıcılıq, söz birləşməsi, ifadə, cümlə.

Keywords: Linguistics, language, formal, connection, text, means, communication, sequence, word combination, expression, sentence.

Ключевые слова: Языкознание, язык, форма, связь, текст, средства, связь, последовательность, словосочетание, выражение, предложение.

Mətni bağlayan formal vasitələrin rolu

Xülasə

Mətnlər ünsiyyət zamanı olduqca önəmli funksiyamı yerinə yetirən strukturlardır. Çünki insanlar dildəki tək-tək sözlər və ya cümlələr vasitəsilər deyil, mətn vasitəsiylə yazılı və şifahi ünsiyyət qururlar. Bir mətn sözlər, söz qrupları və ya birləşmələri, cümlələr kimi qrammatik və sintatik vahidlərin arasındakı əlaqəlilik və ardıcılığın tamamlanması ilə yaranan struktura deyilir. Dilin təbii şəkildə meydana gələn təzahürü, yəni bu mənada kommunikativ dil hadisəsidir. Mətnlər dinamik, mənalı quruluşa malik dil vahidləridir. Bir mətn cümlələrdən əmələ gəlsə də, cümlə qurma prinsiplərindən əlavə mətnyaradıcı prinsiplər əsasında meydana gəlir. Məntdəki komponentlər arasında formal əlaqəni əmələ gətirən vasitələr vardır. Bu formal vasitələr mətnin kommunikativ, informativ məzmununa uyğun əlaqənin, ardıcılığı təmin etməklə birlikdə mətn komponentləri arasında bütünlük yaradır.

The role of formal means of closing the text

Summary

Texts are structures that perform a very important function in communication. This is because people communicate through written and oral means, not through individual words or sentences. A text is a structure formed by completing the connections and sequences between grammatical and syntactic units, such as words, word groups, or combinations, sentences. It is a natural manifestation of language, in this sense, a communicative language phenomenon. Texts are linguistic units with a dynamic, meaningful structure. Although a text is made up of sentences, it is based on text-generating principles in addition to sentence-building principles. There are tools that create a formal connection between the components in the text. These formal tools create integrity between the components of the text, while ensuring consistency of communication in accordance with the communicative, informative content of the text.

Роль формальных средств закрытия текста

Резюме

Тексты – это структуры, выполняющие очень важную функцию в общении. Это потому, что люди общаются с помощью письменных и устных средств, а не с помощью отдельных слов или предложений. Текст – это структура, образованная путем завершения связей и последовательностей между грамматическими и синтаксическими единицами, такими как слова, группы слов или сочетания, предложения. Это естественное проявление языка, в этом смысле коммуникативное языковое явление. Тексты представляют собой языковые единицы с динамичной, осмысленной структурой. Хотя текст состоит из предложений, он основан на принципах генерации текста в дополнение к принципам построения предложений. Существуют средства, создающие формальную связь между компонентами в тексте. Эти формальные средства создают целостность между компонентами текста, обеспечивая при этом непротиворечивость общения в соответствии с коммуникативным, информативным содержанием текста.

Rəyçi: dos.S.Abbasova